

भाषिक अनुसन्धानका क्षेत्र
राजेन्द्र खनाल (पिएचडी)
उपप्राध्यापक
शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर

सार

प्रस्तुत लेख भाषिक अनुसन्धानका क्षेत्रको प्रस्तुतिमा केन्द्रित छ। पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रियाबाट सामग्री सङ्कलन गरी त्यसैका आधारमा लेख तयार गरिएको यो गुणात्मक प्रकृतिको अध्ययन बनेको छ। भाषिक अनुसन्धान सम्बन्धी विभिन्न सैद्धान्तिक ग्रन्थहरूलाई स्रोत सामग्री बनाई यो लेख तयार पारिएको छ। यस लेखमा भाषिक क्षेत्रमा केन्द्रित रहेर के कस्ता क्षेत्रसँग सम्बन्धित अध्ययन अनुसन्धान गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ। भाषापाठ्यक्रम तथा भाषापाठ्यपुस्तकको अध्ययन, निर्माण तथा प्रभावकारिता, शिक्षक निर्देशिकाको उपयोग, शैक्षणिक शब्दकोश निर्माण तथा शब्दकोशको अध्ययनजस्ता क्षेत्र भाषिक अनुसन्धानअन्तर्गत पर्दछन्। विद्यालय तहका विद्यार्थीहरूका भाषिक क्षमता तथा उपलब्धि र मूल्याङ्कन (जस्तै : वर्णविन्यास, शब्दभण्डार, व्याकरण, सिर्जनात्मक लेखन, व्यावहारिक लेखन आदि) भाषिक मूल्याङ्कनको अवस्था, शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया तथा प्रभावकारिता जस्ता क्षेत्रहरू भाषिक अध्ययनका महत्त्वपूर्ण क्षेत्रहरू हुन्। त्यस्तै भाषा तथा भाषिक भेदको पहिचान, अध्ययन, व्यतिरेकी अध्ययन, त्रुटि विश्लेषण, कुनै कृतिको अनुवाद अध्ययन, सङ्कथन विश्लेषण, लैङ्गिक अध्ययन, समाजभाषिक अध्ययन तथा भाषिक अध्ययन पनि भाषिक अनुसन्धानका अनुसन्धेय क्षेत्र मानिन्छन्। बालसाहित्य, पत्रपत्रिका एवम् विभिन्न लेख, अभिलेख आदिको भाषिक तथा भाषावैज्ञानिक अध्ययन पनि भाषिक अनुसन्धानको महत्त्वपूर्ण क्षेत्र मानिन्छ।

शब्दकुन्जी: भाषिक अनुसन्धान, भाषिक उपलब्धि, शिक्षक निर्देशिका, भाषिक भेद, क्षेत्रीय सर्वेक्षण

विषयप्रवेश

शोध विशिष्ट ज्ञान प्राप्तिका लागि गरिने खोज हो। शोध विशिष्ट ज्ञान प्राप्तिको खोजी, प्रयास र त्यस प्रयासलाई मूर्त रूप दिने विशिष्ट ढाँचा वा विधिसमेत हो। व्यवस्थित एवं तर्कसङ्गत प्रक्रियाको अवलम्बन गरी नयाँ तथ्य पत्ता लगाउनु वा पुरानै तथ्यको परीक्षण र पुनर्व्याख्या गर्नुलाई पनि अनुसन्धान भनिन्छ (बन्धु, २०७५, पृ. ०१)। तसर्थ शोध वा अनुसन्धानको अर्थ नयाँ कुराको खोजी तथा पुरानै कुराको पुनर्व्याख्या मान्न सकिन्छ। शोधका माध्यमबाट कुनै पनि विषयसँग सम्बन्धित धारणा, सिद्धान्त अथवा ज्ञानलाई यथार्थ, वस्तुपरक र वैज्ञानिक ढङ्गले विश्लेषण गरी तथ्यलाई प्रमाणित गरिन्छ। यसका लागि शोधार्थीमा नयाँ कुरा पत्ता लगाउने भोक र उपलब्ध तथ्यलाई नवीन किसिमले प्रस्तुत गर्ने सोच हुन आवश्यकता पर्दछ। शोधमा मानिसको बुद्धिसम्मत कुतूहलता मेटाउन निश्चित, व्यवस्थित र तर्कपूर्ण प्रक्रिया अपनाइन्छ। अतः शोध कुनै पनि सिद्धान्त वा धारणाको पछि लागेर व्यवस्थित एवम् तर्कसम्मत प्रक्रियाको अवलम्बन गरी नयाँ तथ्य पत्ता लगाउनु र पुरानै तथ्यको परीक्षण वा पुनर्व्याख्या गर्नु पनि हो (बन्धु, २०७५, पृ.०१)। अनुसन्धान मुख्य रूपमा मानव चेतनाको प्राज्ञिक सन्दर्भसँग सम्बद्ध क्रियाकलाप हो र त्यसको प्रस्तुति प्रतिवेदनात्मक ढाँचामा हुन्छ। शोधका सबै निष्कर्ष र स्थापनाहरू तथ्यगत हुनुपर्छ र अनुसन्धाताको दृष्टिकोण पनि शुद्ध वस्तुपरक हुनु अनिवार्य सर्त हो। शोधकार्य आफैमा जटिल, व्यवस्थित र गहन

कार्य हो । यसका लागि शोधार्थीमा धैर्य, लगनशीलता र ज्ञानप्राप्तिको तीव्र भोक हुनु आवश्यक मानिन्छ ।

शोधले ज्ञानका नवीनतम पक्षको उद्घाटन गर्छ, खोजी गर्छ, पुनर्निर्माण गर्छ । शोधको प्रमुख लक्ष्य प्राज्ञिक समस्याको समाधान गर्नु हो । यसको प्रारम्भ समस्याबाट हुन्छ । शोधलाई ज्ञान प्राप्त गर्ने माध्यम, समस्या समाधान गर्ने माध्यम र नयाँ तथ्य पत्ता लगाउने माध्यमका रूपमा शोधलाई लिइन्छ । शोधको खास तात्पर्य बौद्धिक-प्राज्ञिक सन्दर्भसँग सम्बद्ध खोजी कार्य हो । नयाँ तथ्य वा ज्ञान प्रतिपादन गर्ने उद्देश्यले गरिने व्यवस्थित र चरणबद्ध खोजको प्रक्रियालाई अनुसन्धान भनिन्छ (खनाल, २०७०, पृ. ०३) । कुनै पनि विषयको व्यवस्थित अध्ययन गर्ने, नयाँनयाँ तथ्यहरू पत्ता लगाउने, पूर्वस्थापित ज्ञानका आधारमा नयाँ सत्यक पहिचान गर्न तथा कुनै क्षेत्र वा कार्यक्रमका समस्या वा अपूर्णता हटाई नयाँ निष्कर्ष प्रस्तुत गर्न अनुसन्धान चाहिन्छ । अनुसन्धाताले आफ्नो रुचि, क्षमता र योजनाअनुकूलको अनुसन्धानको क्षेत्र चयन गरी शोधसमस्या किटान गर्नुपर्छ । अनुसन्धेय समस्या छनोट गर्दा यथाशक्य नवीन शीर्षक अपेक्षित हुन्छ । यस लेखमा शिक्षाशास्त्रीय दृष्टिमा उपयुक्त तथा अपेक्षणीय मानिने भाषिक अनुसन्धानका क्षेत्रहरूलाई सूत्रात्मक ढङ्गले चर्चा गरिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत लेखको मूल उद्देश्य भाषिक अनुसन्धानका क्षेत्रको पहिचान गर्नु हो । कुनै पनि कक्षाका विद्यार्थीहरूको भाषिक क्षमता पहिचान र विश्लेषण गर्न सकिने क्षेत्रीय सर्वेक्षण विधिमा आधारित अनुसन्धानका क्षेत्र तथा कुनै कृति वा अभिलेख वा पत्रपत्रिका आदिको वर्णनात्मक एवम् विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्न सकिने खालका भाषिक अनुसन्धानका अनेक क्षेत्रहरूको पहिचान गरी तिनको अलगअलग प्रस्तुति दिनु यस लेखका सूक्ष्म उद्देश्यहरू हुन् ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख गुणात्मक अध्ययनमा आधारित वर्णनात्मक प्रकृतिको छ । पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रियाबाट सामग्री सङ्कलन गरी त्यसैका आधारमा लेख तयार गरिएकाले यो गुणात्मक अनुसन्धान बनेको छ । भाषिक अनुसन्धानका विभिन्न क्षेत्र तथा तिनका विविध पक्षसम्बन्धी विभिन्न सैद्धान्तिक ग्रन्थहरू एवम् अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूलाई स्रोत सामग्री बनाई अवधारणा निर्माण गरिएको छ । तत्पश्चात भाषिक अनुसन्धानका विविध सन्दर्भहरू तथा पक्षहरूलाई अनुसन्धेय क्षेत्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

भाषिक अनुसन्धानका क्षेत्र

अनुसन्धान निरन्तर प्रक्रिया हो । अनुसन्धानलाई समसामयिक तथा आवश्यकताकेन्द्री बनाउन सक्नुपर्दछ । भाषिक अनुसन्धानको क्षेत्र फराकिलो छ । भाषा र भाषिक पक्षको अध्ययन तथा भाषा विकासका लागि विधागत पाठहरूको शिक्षण, पाठ्यक्रम, विधि, पठनकला, क्रियाकलाप, पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यवस्तुहरूको विविध पक्षको अध्ययन नै भाषिक अध्ययनका क्षेत्र हुन् (पौडेल र पण्डित, २०६८, पृ. ०७) । भाषिक अनुसन्धानमा मूलतः भाषा, भाषिका, भाषासम्पादन, भाषा पाठ्यक्रम, भाषा पाठ्यसामग्री निर्माण, भाषासिद्धान्त, भाषाको उत्पत्ति र इतिहास, भाषाभाषिकाको तुलना, भाषिक सिप, भाषिक दक्षता, भाषिक मूल्याङ्कन, भाषिक परिवर्तन, समाजभाषिक अध्ययन, मनोभाषिक अध्ययनलगायत भाषा, भाषा पाठ्यक्रम र भाषा शिक्षणसम्बन्धी सैद्धान्तिक वा प्रायोगिक पक्षको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने प्रक्रिया अँगालिन्छ (लम्साल र खनाल, २०७५, पृ. ०८) । कुनै विषयमा नवीनतम प्राज्ञिक जिज्ञासा उठाई त्यसको समुचित समाधान गर्न तथ्य, प्रमाण आदिलाई

निश्चित सैद्धान्तिक मान्यताका आधारको तर्कसङ्गत विश्लेषण गरी मौलिक ज्ञान स्थापना गर्ने, स्थापित ज्ञानको संशोधन वा विस्तार गर्ने प्रक्रियाका साथै कार्यलाई समेत भाषिक अनुसन्धान भनिन्छ। भाषिक अनुसन्धानको क्षेत्र जति विशद् मानिन्छ, त्यति नै विशिष्ट पनि। अनुसन्धाताले आफ्नो रुचि, क्षमता र योजनाअनुकूलको अनुसन्धानको क्षेत्र चयन गरी शोध समस्या किटान गर्नुपर्छ। अनुसन्धेय समस्या छनोट गर्दा यथाशक्य नवीन शीर्षक अपेक्षित हुन्छ। यस आलेखमा मूलतः नेपाली शिक्षासँग सम्बन्धित भाषिक अनुसन्धानका सम्भाव्य क्षेत्रलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

१. भाषिक उपलब्धि तथा मूल्याङ्कन

भाषाशिक्षणका क्रममा निर्धारण गरिएका उद्देश्यअनुसार भाषिक सिपको उपलब्धि भए नभएको मूल्याङ्कन गर्नु समसामयिक र औचित्यपूर्ण हुन्छ (भट्टराई, २०७३, पृ. २७)। मूलतः आधारभूत वा माध्यमिक तहका कक्षाको भाषिक मूल्याङ्कनका लागि लिखित, मौखिक तथा प्रयोगात्मक परीक्षालाई उपलब्धि मूल्याङ्कनको माध्यम बनाउन सकिन्छ। यसका लागि उपलब्धि अवलोकन फारामहरूको निर्माण र प्रयोग, कुनै कक्षा विशेषमा आधारित भएर मौखिक परीक्षण र मूल्याङ्कन गरी अनुसन्धान गर्न सकिन्छ। कुनै कक्षा विशेषमा आधारित भएर गरिने प्रयोगात्मक मूल्याङ्कन, खास तहका कुनै एक कक्षाको नेपाली पाठ्यपुस्तकको मूल्याङ्कन, जिल्ला स्तरीय विभिन्न स्रोतकेन्द्रका नेपाली शिक्षकको उत्तरपुस्तिका परीक्षण कलाको मूल्याङ्कन, क्याम्पस स्तरीय खास कुनै कक्षाको वार्षिक परीक्षामा सोधिएका नेपाली विषयका प्रश्नपत्रको तुलनात्मक अध्ययन, मावि वा स्नातक तहको खास कक्षाका लागि प्रश्ननिर्माण, उत्तरपरीक्षण र मूल्याङ्कनका विषयवस्तुलाई पनि अनुसन्धानको क्षेत्र बनाउन सकिन्छ।

त्यस्तै, विद्यालयको खास कुनै कक्षाका स्रोतकेन्द्र, जिल्ला, प्रदेश तथा केन्द्रका नेपाली विषयका प्रश्नपत्रहरूको एकल वा तुलनात्मक अध्ययन विश्लेषण गरेर पनि अनुसन्धान गर्न सकिन्छ। निश्चित कक्षाका विद्यार्थीको नेपाली भाषा सिकाइको आवधिक प्रगति विवरणको अध्ययन अनुसन्धानका लागि सार्थक क्षेत्र नै हो। त्यसैगरी भाषिक क्षमताका दृष्टिले निश्चित कक्षाका समस्यापूर्ण विद्यार्थीको भाषिक अवस्थाको अध्ययन पनि यस क्षेत्रको अपेक्षित पक्ष हो। त्यस्तै, खास कक्षामा आधारित भएर गरिने निरन्तर मूल्याङ्कन पनि अनुसन्धेय क्षेत्र नै हो। यसरी भाषिक अनुसन्धानका लागि भाषिक उपलब्धि तथा मूल्याङ्कनका यस्ता अनेकौँ क्षेत्रहरू पहिचान गरी तथ्यपरक अनुसन्धान गर्न सकेमा अनुसन्धान निरपेक्ष अनुसन्धान मात्र नबनी सिकाइ तथा सुधारका लागि पनि फलदायी बन्न सक्छ।

२. भाषापाठ्यक्रम

भाषापाठ्यक्रमको विश्लेषणका क्रममा पाठ्यक्रमका उद्देश्य, विषयवस्तुको क्षेत्र, विधागत वितरण, पाठ्यवस्तुको छनोट र स्तरण आदि पाठ्यक्रमका विभिन्न पक्षहरूलाई समस्याका रूपमा लिन सकिन्छ (निउरे र घिमिरे, २०७०, पृ. १२)। आधारभूत वा मा.वि.तहको खास कुनै तहका लागि पाठ्यक्रम निर्माण, खास तहका पुराना र वर्तमान नेपाली पाठ्यक्रमको एकल वा तुलनात्मक अध्ययन गरी अनुसन्धान सम्पन्न गर्न सकिन्छ। त्यस्तै, वर्ग, लिङ्ग, जात, धरातल, धर्म, संस्कृति आदिका दृष्टिले आधारभूत तथा मा. वि. तहको नेपाली पाठ्यक्रमको अध्ययन गर्न सकिन्छ। त्यसैगरी विद्यालय शिक्षणमा नेपाली पाठ्यक्रमको उपयोगिता तथा सान्दर्भिकताको अध्ययन पनि भाषिक अनुसन्धानकै क्षेत्रअन्तर्गत पर्छ।

३. भाषापाठ्यपुस्तक

भाषा पाठ्यपुस्तकलाई अनुसन्धानको समस्याका रूपमा लिँदा पाठ्यवस्तुहरूको क्षेत्र, विधाहरूको वितरण तथा विविधता, पाठ्यवस्तुको छनोट र स्तरण, पाठहरूको प्रकृति, आकार,

छनोटजस्ता पक्षलाई अनुसन्धानको विषयक्षेत्र मान्न सकिन्छ (निउरे र घिमिरे, २०७०, पृ. १३) । भाषापाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका साहित्यिक विधाका पाठहरूको अध्ययन विश्लेषण गरेर भाषिक सिपको विकासमा तिनीहरूको भूमिकाको निरूपण गर्ने कार्य अनुसन्धेय समस्याभित्र पर्छ (भण्डारी र अन्य, २०६८, पृ. २०) । यस क्षेत्रअन्तर्गत अनुसन्धानका लागि आधारभूत वा मा.वि.तहको खास कुनै कक्षाका लागि पाठ्यपुस्तक निर्माण, कुनै कक्षाका भाषा पाठ्यपुस्तकको पठनशीलताको एकल वा तुलनात्मक अध्ययन, नेपाली भाषा र नेपालका अन्य भाषाका खास कुनै आधारभूत वा मा.वि.मध्ये कुनै एक तह वा कक्षाका सरकारी र निजी स्रोतका पाठ्यपुस्तकको एकल वा तुलनात्मक अध्ययन, कक्षाका पाठ्यपुस्तकको एकल वा तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । त्यस्तै, छनोट र स्तरणका दृष्टिले पाठ्यपुस्तकका विषयवस्तु तथा पाठको विश्लेषण पनि गर्न सकिन्छ । आधारभूत तथा माध्यमिक तहको कुनै कक्षाका लागि उपयुक्त पाठको नमुना लेखन र प्रयोग पनि अनुसन्धानको विषय बन्न सक्छ । त्यस्तै, खास कुनै कक्षाका सरकारी वा निजी नेपाली पाठ्यपुस्तकको एकल वा तुलनात्मक अध्ययन, भाषा सिकाइका दृष्टिले खास कक्षाको नेपाली पाठ्यपुस्तकको विश्लेषण, वि. सं. २०२८ पूर्वका नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको अध्ययन, वि.सं. २०२८ पछिका नेपाली पाठ्यपुस्तकको अध्ययन विश्लेषण पनि गर्न सकिन्छ ।

भाषापाठ्यपुस्तकको अनुसन्धान तथा विश्लेषणकै सन्दर्भमा खास पाठ्यपुस्तकका शब्दभण्डार अभ्यास, व्याकरणात्मक अभ्यास, रचनात्मक अभ्यास, पठनबोधात्मक अभ्यासमा आधारित भई अनुसन्धान गर्न सकिन्छ । पाठ्यपुस्तकका प्राज्ञिक विशेषतामध्ये कुनै पक्षको अध्ययन गर्न सकिन्छ । आधारभूत वा मा.वि.तहको खास कुनै कक्षाका सरकारी वा निजी स्रोतका नेपाली पाठ्यपुस्तकको पठनीयता तथा पठनशीलताको अध्ययन, समावेशीयताका आधारमा आधारभूत वा माध्यमिक तहको नेपाली पाठ्यपुस्तकको अध्ययन पनि भाषिक अनुसन्धानको क्षेत्र नै हो । त्यसैगरी ऐतिहासिक आधारमा आधारभूत वा मा.वि. तहका कुनै कक्षाका भाषा पाठ्यपुस्तकको अध्ययन, नेपाली र नेपालका अन्य मातृभाषाका पाठ्यपुस्तकको एकल वा तुलनात्मक अध्ययन, नेपाली र नेपालको अन्य कुनै मातृभाषाका पाठ्यपुस्तकको नमुना अभ्यास, शब्दभण्डार अभ्यास, व्याकरणात्मक अभ्यास, रचनात्मक अभ्यास, पठनबोधात्मक अभ्यास आदिमध्ये कुनै पक्षको तुलनात्मक अध्ययन गरेर पनि भाषिक अनुसन्धान सम्पन्न गर्न सकिन्छ ।

४. शिक्षक निर्देशिका र सन्दर्भसामग्री

निर्देशिकाको प्रयोग र प्रभावकारिताको अध्ययनका साथै शिक्षक निर्देशिका निर्माण गराउन सकिन्छ (दाहाल र निरौला, २०७३, पृ. ६४) । कुनै पनि कक्षाको नेपाली विषयको शिक्षक निर्देशिकाका प्रयोगको अध्ययन, नेपाली भाषाको खास कुनै पाठ्यपुस्तकमा आधारित भई निश्चिततहको शिक्षक निर्देशिकाको निर्माण गरी अनुसन्धान कार्य गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी आधारभूत वा मा.वि. तहका पाठ्यपुस्तक वा पाठ्यांशमा आधारित भई शिक्षक निर्देशिकाको निर्माण र प्रयोग, पाठयोजना वा अध्यापन योजना वा शिक्षण सामग्रीको निर्माण र प्रयोग पक्षको अध्ययन पनि भाषिक अनुसन्धानकै क्षेत्र हुन् ।

५. शैक्षणिक व्याकरण

आधारभूत वा मा.वि. तहका लागि प्रकाशित व्याकरणका अभ्यास पुस्तकको अध्ययन, खास कक्षाका लागि शैक्षिक व्याकरण लेखन गर्न लगाई तिनको प्रयोगात्मक प्रभावको अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

६. भाषिक क्षमता

दुर्गम र सुगम मानिएका स्थान तथा धरातलीय दृष्टिले हिमाल, पहाड र तराईका खास क्षेत्र र कक्षाका विद्यार्थीहरूको भाषिक सक्षमता वा क्षमताको पहिचान गरी तुलनात्मक विश्लेषण या स्वतन्त्र विश्लेषण गर्न सकिन्छ। त्यस्तै, ग्रामीण र सहरीमध्ये कुनै क्षेत्रको नेपाली भाषा शिक्षणको एकल वा तुलनात्मक अवस्था, शिक्षणविधि, मूल्याङ्कन प्रक्रियाको अध्ययन, विशेष क्षमता वा असामान्यता भएका विद्यार्थीहरूको मौखिक वा लिखित अभिव्यक्ति क्षमताको एकल वा तुलनात्मक अध्ययन पनि भाषिक अनुसन्धानअन्तर्गत नै पर्छन्। नेपाली र अन्य भाषी विद्यार्थीहरूको आधारभूत तथा मावि तहका कक्षाको नेपाली भाषिक क्षमताको अध्ययन, खास तह वा कक्षाका नेपाली भाषाका शिक्षक विद्यार्थीको अन्तर्क्रियाको अध्ययन, शैक्षिक क्षेत्रमा देखिएको विविधताका कारण विद्यालय तहको खास कक्षाको नेपाली भाषा शिक्षणमा परेको प्रभाव, सञ्चार माध्यमका कारण कुनै कक्षामा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषा शिक्षणको शब्दभण्डार, वाक्यगठन, अभिव्यक्ति क्षमता आदिमा परेको प्रभाव, नेपाली भाषा शिक्षणका व्यावहारिक समस्याको अध्ययन, खास कक्षाका विद्यार्थीको मौखिक वा लिखित प्रतिक्रिया क्षमताको अध्ययन गरी अनुसन्धान गर्न सकिन्छ।

भाषापाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त पहिचानात्मक र उत्पादनात्मक शब्दहरूको सन्तुलनलाई अनुसन्धेय विषय बनाउन सकिन्छ (भट्टराई, २०७३, पृ. २३)। शब्दभण्डारगत कुनै एक पक्षको तुलनात्मक अध्ययन, खास कक्षाका विद्यार्थीहरूको शब्दनिर्माण क्षमता, शब्दभण्डार क्षमता, श्रवणक्षमता, व्याकरणात्मक क्षमता, उच्चारणगत क्षमता, अभिव्यक्तिक्षमता आदिको अध्ययन, पूर्वप्राथमिक वा प्राथमिक तहका खास उमेर समूहका विद्यार्थीको उच्चारणक्षमता, शब्दभण्डार क्षमता आदिको अध्ययन, खास कुनै कक्षाका विद्यार्थीको लेख्यचिह्न वा वर्णविन्यास वा बोध वा सिर्जनात्मक लेखन क्षमताको अध्ययन पनि शिक्षाशास्त्रीय दृष्टिमा उच्च कोटिका भाषिक अध्ययनका क्षेत्रमा पर्छन्।

७. लैङ्गिक तथा समाज भाषिक अध्ययन

भाषापाठ्यपुस्तक वा साहित्यिका विविध विधाका कृतिको लैङ्गिक वा समाजभाषिक अध्ययन, जाति, वर्ग, क्षेत्र, परिवेश, भाषा, धर्म, समुदाय, पेसा, संस्कृतिलाई आधार बनाई शिक्षक-शिक्षार्थीको सिकाइ उपलब्धि, भाषिक उपयोग, शिक्षण विधि र प्रक्रियाअन्तर्गत सामग्री निर्माण र प्रयोग आदि भाषिक अध्ययनका क्षेत्रअन्तर्गत पर्छन्। उपर्युक्त विविध आधारलाई विश्लेषणका सूचक बनाई पुस्तकमा समावेश गरिएका चित्र, अभ्यास, पाठअन्तर्गतका पात्र, विषयवस्तु आदिको पनि अध्ययन गर्न सकिन्छ।

८. नेपाली भाषाका भाषिका र भाषिक भेद

नेपाली भाषा र नेपालका अन्य भाषाका भाषिक संरचनाको तुलनात्मक अध्ययन, नेपाली भाषाका भाषिका र मानक नेपालीका भाषिक संरचनाको तुलनात्मक अध्ययन, वन, कृषि, शिक्षा, विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा प्रयुक्त नेपाली भाषाको अध्ययन, मानव अधिकारका क्षेत्रमा प्रयोग गरिने नेपाली भाषाका भेदको अध्ययन, अड्डा, अदालत एवम् जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा नियमित रूपमा प्रयोग गरिने नेपाली भाषाको अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिने हुँदा यसलाई पनि भाषिक अनुसन्धानको महत्त्वपूर्ण क्षेत्र मानिन्छ। व्यावसायिक सम्प्रेषणमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन, सार्वजनिक सभा समारोहमा प्रयुक्त नेपाली भाषाको अध्ययन, विद्युतीय तथा छपा सञ्चार माध्यमका कार्यक्रम तथा प्रस्तुतिमा प्रयुक्त नेपाली भाषाको अध्ययन, नेपालको संविधान २०७२को भाषिक संरचनाको अध्ययन, सरकारी कार्यालयका नागरिक वडापत्र, व्यापारिक विज्ञापनमा प्रयुक्त

भाषिक संरचनाको अध्ययन, शैक्षिक सन्दर्भमा प्रयोग हुने औपचारिक तथा अनौपचारिक भाषिक भेदको अध्ययनलाई भाषिक अनुसन्धानका क्षेत्र बनाई अनुसन्धान सम्पन्न गर्न सकिन्छ ।

९. नेपालका भाषा

नेपालमा बोलिने सबै प्रकारका भाषाका भाषिक व्यवस्था तथा प्रयोगावस्था भाषिक अध्ययनका क्षेत्र हुन् । अझ लोपोन्मुख तथा अल्पसङ्ख्यक भाषालाई विशेष प्राधान्य दिई अध्ययन गर्न सकिन्छ । दुरा, मेचे, पहरी, जिरेलजस्ता अल्पसङ्ख्यक भाषामध्ये कुनैका भाषिक संरचनाको अध्ययन गर्न सकिन्छ । त्यस्तै खास कुनै भाषाका शब्दभण्डार/शब्दनिर्माण प्रक्रियाको अध्ययन तथा भाषा विशेषका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन पनि भाषिक अनुसन्धानका महत्त्वपूर्ण क्षेत्र बन्न सक्छन् ।

१०. शब्दकोश निर्माण तथा अध्ययन

नेपालका खास कुनै भाषाको शब्दकोश निर्माण, नेपाली भाषा र भाषिकाको कोशनिर्माण, प्रयोजनपरक क्षेत्रका पारिभाषिक शब्दकोश निर्माण, प्रयोजनपरक कोशको अध्ययन, आधारभूत वा मावि तहको कुनै कक्षाका लागि शैक्षणिक शब्दकोश निर्माण, नेपाली र नेपालका अन्य कुनै भाषाका शब्दकोशको तुलनात्मक अध्ययन, नेपालीका क्षेत्रीय वा स्थानीय भाषिकाको कोशनिर्माण, पत्रिपत्रिकाको कुनै स्तम्भ, कुनै पाठ वा त्यसका विधाविशेषमा प्रयुक्त शब्दको शैक्षणिक कोशनिर्माण, नेपाली उखान, टुक्का, धातु आदिमा केन्द्रित भई कोशनिर्माण गर्न सकिन्छ । यस्ता कोशको परीक्षण एवम् प्रयोगात्मक प्रभाव पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी शैक्षिक शब्दकोश र अन्य प्रकृतिका शब्दकोशको तुलनात्मक अध्ययन, नेपाली र नेपालका अन्य कुनै भाषाका द्विभाषिक कोशनिर्माण नेपाली र नेपालका कुनै तीनभन्दा बढी भाषाका बहुभाषिक कोशनिर्माण, कक्षागत दृष्टिले कुनै एक कक्षाको द्विभाषिक वा बहुभाषिक कोशनिर्माण जस्ता पक्षहरूलाई भाषिक अध्ययनका क्षेत्रअन्तर्गत राखी अध्ययन अनुसन्धान गर्न सकिन्छ ।

११. व्यतिरेकी तथा त्रुटि विश्लेषण

नेपाली र नेपालका अन्य भाषाका वर्णात्मक, रूपात्मक, वाक्यात्मक, शब्दभण्डारगत र शैलीगत आधारमा कुनै एक पक्ष वा समग्र पक्षको व्यतिरेकी अध्ययन गर्न सकिन्छ । विभिन्न भाषाभाषीमा पाइने त्रुटिहरूको विश्लेषण सम्बन्धी अनुसन्धान गरेर सिकाइ प्रक्रिया, शिक्षण विधि, शिक्षण सामग्री, पाठ्यसामग्रीमा सुधार, संशोधन र पुनर्निर्माण गरी भाषाशिक्षणलाई व्यवस्थित, वैज्ञानिक र उपलब्धिमुलक बनाउन सकिन्छ (भट्टराई, २०७३, पृ. २२) । खास कुनै कक्षाका विद्यार्थीले नेपाली भाषाको मौखिक वा लिखित अभिव्यक्ति जस्तै : लेख्यचिह्न वा वर्णविन्यास वा पठन वा उच्चारण वा लेखन वा शब्द निर्माण वा शब्द प्रयोग वा वाक्यगठन वा पदसङ्गतिमा गर्ने त्रुटिको अध्ययन, खास कुनै तह वा कक्षाका विद्यार्थीले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्दा गर्ने त्रुटिको अध्ययन अनुसन्धान गर्न सकिन्छ । साथै उक्त त्रुटिहरूको निराकरणका उपायहरूको खोजीका लागि सम्बद्ध शिक्षक एवम् सरोकारवालाका अभिमत लिई आवश्यक सुझाउ पनि दिन सकिन्छ ।

१२. सङ्कथन विश्लेषण

निश्चित कक्षा वा तहका लागि छनोट गरिएका र स्वतन्त्र आख्यान, नाटक, निबन्ध र कविता विधामध्ये कुनै एक विधाका पाठ्यसामग्रीको सङ्कथन विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

१३. अनुवाद अध्ययन

नेपालका विभिन्न राष्ट्रभाषा जस्तै, नेवार, तामाङ, अवधी, शेर्पा, गुरुङ, मगर, थारु, कुमाल, मैथिली, लिम्बू आदि भाषाका खास कुनै कक्षाका पाठ्यसामग्रीको नेपालीमा अनुवाद गर्न सकिन्छ ।

त्यस्तै, नेपालमा बोलिने भाषाका खास कुनै चर्चित साहित्यिक सामग्री जस्तै, गीत, गजल, कविता, काव्य, आख्यान, नाटक, निबन्ध, दन्त्यकथा आदिको पनि नेपालीमा अनुवाद गर्न लगाई अनुसन्धान सम्पन्न गर्न सकिन्छ। त्यस्तै, नेपाली भाषाका कुनै क्षेत्रीय भेदका लोकसामग्रीलाई मानक नेपालीमा रूपान्तरणका साथै मानक नेपाली भाषाका सामग्रीलाई क्षेत्रीय भेदमा रूपान्तरण गर्न पनि सकिन्छ। त्यस्तै, अनुवाद सिद्धान्तका आधारमा अनूदित कृतिमा पनि अनुसन्धान गर्नु पनि भाषिक अनुसन्धान नै हो।

१४ . शोधप्रतिवेदन

नेपाली शिक्षा स्नातकोत्तर तहमा भएका शोधकार्यको सर्वेक्षण गरेर पनि अनुसन्धान गर्न सकिन्छ। नेपाली शिक्षा स्नातकोत्तर तहका शोधप्रतिवेदनमा प्रयुक्त भाषिक संरचनाको अध्ययन तथा नेपाली शिक्षा स्नातकोत्तर तहका शोधप्रतिवेदन (भाषा, भाषिका, शैलीविज्ञान, अनुवाद अध्ययन, कोशविज्ञान, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, बालसाहित्य, शिक्षण विधि, मूल्याङ्कन प्रक्रिया, सङ्कथन अध्ययन, लैङ्गिक अध्ययन, समाजभाषिक अध्ययन आदि) मध्ये कुनै पक्ष/विधा/विषयमा आधारित भई तुलनात्मक अध्ययन पनि गर्न सकिन्छ।

१५. कृतिपरक अध्ययन

शैलीवैज्ञानिक दृष्टिले कुनै कक्षाका लागि निर्धारित वा स्वतन्त्र निबन्ध, आख्यान, नाटक र कविता विधाका कृतिमध्ये कुनै एकमा भाषिक अध्ययन अध्ययन गर्न गराउन सकिन्छ। त्यसैगरी कुनै विधा वा पाठ वा कृतिमा रहेको भाषिक चयन, कोड मिश्रण, समानान्तरता, विचलन, वक्रता, कोड परिवर्तन, प्रतीक व्यवस्था आदिको अध्ययनबाट पनि भाषिक अनुसन्धान सम्पन्न गर्न सकिन्छ।

१६. विविध

माथि प्रस्तुत गरिएका क्षेत्र भाषिक अनुसन्धानका प्रमुख प्रतिनिधिमूलक क्षेत्र हुन्। यीबाहेक शैक्षणिक दृष्टिले कुनै बालसामग्रीको अध्ययन, दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक वा मासिक पत्रिकाका साहित्यिक रचनामा बालभाषा, पठनबोध क्षमताका दृष्टिले खास कुनै बालसाहित्यिक विधाका सामग्रीको अध्ययन, भाषिक संरचनाका दृष्टिले खास कुनै विधाका बालसाहित्यको अध्ययन, बाल साहित्यिक वा भाषिक सामग्रीमा प्रयुक्त चित्रहरूको उपयोगिता, कुनै पत्रिका वा समाचार पत्र विशेषका समाचार, विज्ञापन, सम्पादकीय, सूचना आदिका भाषिक पक्षहरूको अध्ययन, श्रव्यदृश्य सामग्रीमा प्रयुक्त भाषा, विषयवस्तु, चित्र आदिको तहगत स्तरीयताको अध्ययन, विविध संवादमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययनसमेत भाषिक अध्ययनका क्षेत्र हुन्।

निष्कर्ष

भाषिक अनुसन्धानका विभिन्न क्षेत्रहरू रहेका छन्। मूलतः भाषिक स्वरूप तथा प्रयोगावस्था सम्बन्धी अध्ययन र वर्णनात्मक अध्ययन एक प्रकृतिका मान्छिन् भने विद्यार्थीहरूको भाषा प्रयोग क्षमता तथा उपलब्धि सम्बन्धमा पनि महत्वपूर्ण अनुसन्धान गर्न सकिन्छ। एकथरि पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रियाबाट सामग्री सङ्कलन गर्ने खालका अध्ययन हुन् भने अर्काथरि क्षेत्रीय सर्वेक्षण विधिमा आधारित अनुसन्धान हुन्। विद्यार्थीहरूको भाषिक क्षमता तथा उपलब्धि, भाषापाठ्यक्रम तथा भाषापाठ्यपुस्तकको अध्ययन, निर्माण तथा प्रभावकारिता, शिक्षक निर्देशिकाको उपयोग, शैक्षणिक शब्दकोश निर्माण तथा शब्दकोशको अध्ययनजस्ता क्षेत्र भाषिक अनुसन्धानअन्तर्गत पर्दछन्। विद्यालय तहका विद्यार्थीहरूका भाषिक प्रयोग क्षमताको मूल्याङ्कन (जस्तै : वर्णविन्यास, शब्दभण्डार, व्याकरण, सिर्जनात्मक लेखन, व्यावहारिक लेखन आदि) भाषिक मूल्याङ्कनको अवस्था, शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया तथा प्रभावकारिताजस्ता क्षेत्रहरू भाषिक अध्ययनका महत्वपूर्ण क्षेत्रहरू हुन्।

। त्यस्तै भाषा तथा भाषिक भेदको पहिचान, अध्ययन, व्यतिरेकी अध्ययन, त्रुटि विश्लेषण, कुनै कृतिको अनुवाद अध्ययन, सङ्कथन विश्लेषण, लैङ्गिक अध्ययन, समाजभाषिक अध्ययन तथा भाषिक अध्ययन पनि भाषिक अनुसन्धानका अनुसन्धेय क्षेत्र मानिन्छन् । बालसाहित्य, पत्रपत्रिका एवम् विभिन्न लेख, अभिलेख आदिको भाषिक तथा भाषावैज्ञानिक अध्ययन पनि भाषिक अनुसन्धानका महत्त्वपूर्ण क्षेत्र मानिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- खनाल, पेशल (२०७०). *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*. काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०६०). *शोध सिर्जना र सिद्धान्त*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- दाहाल, दुर्गाप्रसाद र निरौला, कष्णप्रसाद (२०७३). *भाषिक अनुसन्धान विधि*. काठमाडौं : एम.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- निउरे, ध्रुवप्रसार र घिमिरे, दिनेश (२०७०). *भाषिक अनुसन्धान विधि*. काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- पौडेल, राजेन्द्रप्रसाद र पण्डित, सि.एन.(२०६८). *आधुनिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाडौं : प्रज्ञा प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि (२०६४). *अनुसन्धान प्रबन्धको रूपशैली*, काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- बन्धु, चूडामणि (२०७५). *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- भट्टराई, रामप्रसाद (२०७३). *भाषिक अनुसन्धान विधि*. काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन प्रा.लि. ।
- भण्डारी, पारसमणि, ओझा, रामनाथ र अर्याल, डोलराज (२०६८). *भाषिक अनुसन्धान विधि*. काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेसन ।
- लम्साल, रामचन्द्र, बम, इन्द्रबहादुर र भट्ट, देवेन्द्रप्रसाद (२०६८). *भाषिक अनुसन्धान विधि*. काठमाडौं : क्याम्ब्रिज पब्लिकेसन ।
- लम्साल, रामचन्द्र र खनाल, राजेन्द्र (२०७५). *अनुसन्धान विधि*, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।